

Kazimierz RĘDZIŃSKI

Szkolnictwo żydowskie w Zgierzu (1885–1914)

1. Społeczność żydowska

Pierwszy oficjalny dokument potwierdzający obecność Żydów w Zgierzu pochodzi z 10 maja 1813 roku. W dokumentach archiwalnych zachowała się wymiana korespondencji między podprefektem powiatu zgierskiego i burmistrzem Zgierza, dotycząca prawa zakupu domów przez starozakonnych. Wtedy to mieszczanin Jan Hejmo sprzedał dom Rafałowi Dobrzyńskiemu, ojcu późniejszego Archamele z Ciechanowa, założyciela strykowskiej dynastii cadyków. Kilka żydowskich rodzin, jak wspomniana R. Dobrzyńskiego, Lejzora Moszkowicza (już w 1812 r. zakupił on plac i wybudował gorzelnię), Joachima Lejzerowicza, Lewki Słomy i Berka Celnika, w tym samym okresie zakupiło domy i osiedliło się w Zgierzu.

Innym śladem poświadczającym obecność w mieście pierwszych żydowskich osadników jest dokument z lutego 1822 r., otóż w piśmie skierowanym do komisarza obwodu łęczyckiego Józefa Zawadzkiego dwaj mieszkańcy, L. Moszkowicz i Mosze Goldberg, stwierdzili: „Odkąd pamiętamy, jeszcze w czasach władzy polskiej, w Zgierzu żyło pięć albo sześć rodzin żydowskich. Podczas rządów pruskich przybyły kolejne”¹. A zatem pierwsi Żydzi w Zgierzu osiedlili już w drugiej połowie XVIII w.

Dokument zapowiadający utworzenie w Zgierzu dzielnicy żydowskiej pochodzi ze stycznia 1823 r. Komisarz obwodu łęczyckiego J. Zawadzki dążył do utworzenia żydowskich dzielnic w miastach już istniejących oraz w nowych miejscowościach. Prezes Komisji Województwa Mazowieckiego Rajmund Rembeliński również był nastawiony liberalnie. Uważał on, że Żydzi jako naród przedsiębiorczy mogą przyczynić się do rozwoju polskich miast. Zalecał więc,

---

¹ *Księga Pamięci Zgierza*, wyd. D. Sztokfisz, Tel Aviv 1975, (wyd. polskie, Zgierz 2009), s. 24.

aby władze miejskie Zgierza wytyczyły teren w granicach ulicy Sieradzkiej i Łódzkiej, gdzie Żydzi mogliby budować domy. Wolno im było handlować wełną, materiałami tekstylnymi i węglem.

W 1824 r. Żydzi zorganizowali gminę religijną, a pierwszymi członkami dozoru bożniczego byli: Lejzor Bornsztajn, Baruch Sztajnbock, Majer Blumental. W latach 1831–1833 jego członkami byli: Józef Wejland, Izrael Frankenberg, Berek Warwasser, a w okresie 1834–1836: Eliasza Majdan i Chaim Libercuker. W latach 1840–1842 z kolei we władzach zasiadali: Chaim Lubraniecki, Hillel Berliński i Menasze Bławat. W latach 1843–1845 dozór stanowili: M. Bławat, Szymon Waldberg i Szymon Lewin. W okresie 1846–1855 zarząd gminy tworzyli: Izrael Litauer, Chaim Walko Sonnenfeld oraz Henoch Librach. Z kolei Jerucham Berliner, Gerszon Blum i Walek Zonnefeld stanowili owe gremium w latach 1855–1857².

Dzieje żydowskiej gminy wyznaniowej w Zgierzu w XIX i na początku XX wieku były podobne jak w innych miastach na ziemiach polskich. Na początku była to walka o prawo osiedleńcze, a później o prawa ekonomiczne i obywatelskie.

W 1824 r. członkowie pierwszego dozoru bóżniczego, Baruch Steinbach oraz Meir Blumental, wystąpili do komisarza miejskiego o akceptację kandydatury na rabina Szloma Hirsza Kohna z Grabowa w obwodzie łęczyckim.

W drugiej połowie XIX wieku Zgierz nabrał charakteru szybko rozwijającego się centrum przemysłu tekstylnego, wielu Żydów zaczęło uczyć się tkactwa i zostało włókiennikami. Blisko 80% miejscowych Żydów żyło z przemysłu tekstylnego³.

Pierwsi żydowscy przemysłowcy w Zgierzu pojawili się w latach czterdziestych XIX w., byli to Henoch Librach z bratem Fajwiszem oraz Izrael Litauer, którzy uruchomili fabrykę z 20 warsztatami tkackimi produkcji bawełnianej. Następne fabryki należały do Szymona Waldberga i Markusa Rubinsztajna. Wykaz rzemiosł uprawianych przez Żydów zgierskich podaje tabela 1.

Tabela 1. Rzemiosła uprawiane przez Żydów (1828–1848)

Lp.	Rodzaj zajęcia	Rok	
		1828	1848
1.	Kapelusznicy	3	10
2.	Krawcy	15	46
3.	Szewcy	1	3
4.	Olejarze	–	1
5.	Piekarze	2	1
6.	Ciastkarze	–	2
7.	Rzeźnicy	4	6
8.	Błacharze	1	–

² Tamże, s. 39.

³ Tamże, s. 156.

tailors

Lp.	Rodzaj zajęcia	Rok	
		1828	1848
9	Grabarze	2	–
10.	Grzebienniarze	1	2
11.	Jubilerzy	–	3
12.	Kowale	–	2
13.	Malarze	1	–
14.	Szklarze	1	3
15.	Tasiemkarze	1	3
16.	Tokarze	–	2
17.	Fryzjerzy	3	–
18.	Producenci octu	–	11
Razem		35	85

vinegar makers

Źródło: *Księga Pamięci Zgierza*, wyd. D. Sztokfisz, Tel Aviv 1975, (wyd. polskie, Zgierz 2009), s. 72 i n.

Warsztaty tkackie Żydzi zaczęli zakładać po 1862 r., gdy zezwolono im na pracę w przemyśle tekstylnym w „erze” Wielopolskiego. *Notabene* A. Wielopolski decyzją z 5 lipca 1862 r. potwierdził pełne prawa Żydów do zamieszkania na terenach Królestwa Polskiego.

1862 - Jews given full rights to live in Kingdom of Poland

Już w 1828 r. zajmowali oni istotną pozycję w gospodarce Zgierza. Na liście żydowskich rodzin podano następujące zajęcia zawodowe: 1 szochet, 2 szynkarzy, 4 rzeźników, 5 piekarzy, 4 krawców, 3 karczmarzy, 4 kramarzy, 1 handlarz, 1 szklarz, 7 wyrobników, 1 szewc, 1 sędzia, 1 grabarz, 1 służący, 1 górnik i 1 zarządca (zob. tabela 2)⁴.

Tabela 2. Zajęcia handlowe Żydów (1828–1848)

Lp.	Rodzaj zajęcia	Rok	
		1828	1848
1.	Kupcy detaliczni i hurtowi	24	37
2.	Sklepikarze	1	5
3.	Szynkarze	2	1
Razem		27	43

Źródło: *Księga...*, s. 75.

Przemysłowcami tekstylnymi byli głównie Żydzi i Niemcy, lecz obsługę handlową zapewniali już wyłącznie Żydzi. Od roku 1892 wielu starozakonnych przybyło z Moskwy, po wypędzeniu ich z miasta przez władze carskie. Znacznie ożywili oni gospodarkę w Zgierzu. Przed I wojną światową w mieście było już 61 żydowskich przedsiębiorstw, oprócz tego 20 przedsiębiorstw z Łodzi zlecało pracę zgierskim tkaczom⁵.

textile industry (weaving) mainly Jews and Germans

1892 - influx of Jews from Russia

⁴ Tamże, s. 33.

⁵ Tamże, s. 152.

Spółeczność żydowska tworzyła ważną bazę dla działalności partii politycznych. Żydzi odgrywali istotną rolę podczas rewolucyjnych wydarzeń 1905 r. – w pierwszych szeregach rewolucjonistów był Józef Birencwajg. Po raz pierwszy aresztowano go w 1901 r., gdy miał 20 lat i był uczniem 5 klasy. Policja przeprowadziła rewizję w jego domu i wykryła znaczącą ilość literatury rewolucyjnej i marksistowskiej. W 1907 r. został skazany na 3 lata zesłania do wschodniej Syberii. Osadzony w X pawilonie warszawskiej Cytadeli, chory na gruźlicę, zmarł. Jego pogrzeb w Warszawie 6 maja 1904 r. zamienił się w manifestację, doszło do starć z policją. Aresztowano wielu uczestników pogrzebu, wśród nich młodych Żydów ze Zgierza, sympatyzujących z ruchem socjalistycznym. Pogrzeb stał się w manifestacją polityczną. Tłum niósł czerwone sztandary, śpiewano pieśni rewolucyjne. Na cmentarz wtargnęła policja i aresztowała 60 osób⁶.

Na początku XX w. udział zgierskich Żydów w ruchu robotniczym i rewolucyjnym, przede wszystkim młodzieży, był znaczący. Wśród żydowskich robotników i inteligencji wiele osób skłaniało się ku SDKPiL.

28 stycznia 1905 r. odbył się w Zgierzu wiec z udziałem trzech tysięcy robotników – Żydów, Polaków i Niemców. W maju i czerwcu 1905 r. odbyły się strajki w fabrykach i warsztatach. 18 października tego roku miały miejsce kolejne demonstracje, a główną rolę odegrali w nich uczniowie szkoły handlowej: Maks Szrejner i Mosze Zajdman⁷.

W pierwszych latach XX w. istniała już zorganizowana nielegalna działalność syjonistyczna. Tworzyły się kółka syjonistyczne, które prowadziły szeroką działalność propagandową i kulturalną. W 1911 r. utworzono organizację, która oficjalnie nazywała się Agudas Cejreim, a celem była realizacja zadań kulturalnych, tj. upowszechnianie i propagowanie nauki języka hebrajskiego, stworzenie biblioteki książek hebrajskich oraz kolportowanie pracy hebrajskiej⁸.

socialism,
communism,
Zionism in Zgierz
after 1905

⁶ S. Lewin, *Żydowska młodzież w strajku szkolnym 1905 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1994, nr 1–3, s. 41, 265. Jak podaje J. Trunk: „Był rok 1905. Lata rewolucji. Były to także lata wielkiej żydowskiej rewolucji. Nadejściu nowej ery nie było w stanie się oprzeć. Nie uszanowała ani rabinackich dworów, ani dziedzicznego dostojęstwa”. Zob. Tenże, *Moje życie wpisane w historię Żydów w Polsce*, Warszawa 1997, s. 138. Autor podaje, jak młodzi ludzie (dzieci rabinów chasydzkich) angażowali się w ruch socjalistyczny. I tak Dobryśia: „Dostała się pod wpływ partyi Poalej-Syjon w Sochaczewie. Wprowadziła socjalizm do domu Szmuela, swego ojca” (tamże). Jej narzeczony, Jozua, syn rabina chasydzkiego w Białej, był członkiem „Bundu”. Podczas rewizji carskiej Ochrany w domu rabina „własnym oczom żandarmerii nie mogli uwierzyć, gdy zobaczyli ukryte stemple wojskowej organizacji rewolucyjnej i sterty socjalistycznej literatury, przeznaczonej do rozdania Kozakom i Czerkiesom z garnizonu w Białej. Wieść o tym, co przydarzyło się w Białej, uderzyła w polskich chasydów jak grom z jasnego nieba. Jeżeli rewolucja mogła wtargnąć do najstarszego i najbardziej szanowanego rabinackiego dworu w Polsce, to zaprawdę nastał koniec świata” (tamże, s. 141–143).

⁷ *Księga...*, s. 120.

⁸ Tamże, s. 121.

Do końca XIX w. żydowskie życie kulturalne koncentrowało się wokół chederu, jesziwy, bejs-chamidraszu i chasydzkich szytbl: kockiego, aleksandrowskiego, sochaczewskiego, strykowskiego oraz z Góry Kalwarii.

W drugiej połowie XIX wieku „rząd dusz” powoli zaczął przechodzić pod wpływ maskili. Na przełomie XIX i XX w. zaczęto organizować w Zgierzu rozmaite formy oświaty ludowej grup młodzieży, dla robotników, rzemieślników, pracowników handlowych, którzy nie mieli środków finansowych, aby uczyć się w szkołach średnich. Inicjatorami tych kursów były towarzystwa i związki, które postawiły sobie za cel upowszechnienie wśród młodzieży i szerokich mas kultury i oświaty, imprez kulturalnych i świąt ludowych. Taką działalność rozpoczęło w 1909 r. stowarzyszenie Ha-Zamir (początkowo nosiło nazwę Muza). Jego inicjatorami byli: Jeszajahu Szpiro, Ber Kon i Aron Kaltgrad⁹.

Według statutu, Ha-Zamir miało być towarzystwem muzycznym, śpiewaczym, dramatycznym i literackim, miało upowszechniać kulturę muzyczną i literacką, a także pomagać utalentowanej młodzieży.

Celem Muzy było rozpowszechnienie i rozwój literatury i muzyki wśród żydowskiej ludności Zgierza i okolicy i zaznajomienie jej członków z najlepszymi żydowskimi utworami literackimi poprzez: zgłębianie wiedzy o najwybitniejszych żydowskich kompozytorów i studiowanie melodii, organizowanie otwartych żydowskich koncertów z recitalami i deklamacjami. Nadto pomoc materialna dla pragnących poświęcić się studiom literackim lub muzycznym, organizowanie konkursów na najlepszy żydowski utwór literacki, muzyczny lub dramatyczny, organizowanie dyskusji członków towarzystwa i umożliwienie im wspólnego spędzania wolnego czasu.

Utworzono chór, orkiestrę i koło teatralne. Organizowano koncerty i wieczory literackie, popularyzowano najlepszą muzykę i książki żydowskie. Prowadzono odczyty popularne, a jako prelegenci występowali znani pisarze i artyści z wielkich żydowskich centrów kulturalnych (m.in. Hilel Zeitlin, Icchak Kacnelson).

W 1913 r. Ha-Zamir, czyli „Słowik”, objął patronat nad klubem sportowym. Czynni w nim byli Abraham Morgenstern, bracia Izrael i Fiszel Łęczyccy, Jakub Waldman i Gecia Lipowicz. W tymże roku powołano Unię Żydowskich Rzemieślników (dentysta Szymon Zalcwasser, majster tkacki Abraham Morgenstern i tkacz Lejb Miler) z zadaniem upowszechniania wśród żydowskich robotników i rzemieślników także kultury i nauki, turystyki i krajoznawstwa. Najaktywniejszymi członkami byli: Mosze Librach, Abraham Skorowski, Baruch Gibralter, Izrael Prakszer, Baruch Goldberg¹⁰. Niezależnie istniała inna biblioteka od 1907 r. im. Dawida Friszmana, jej założycielem był Menasze Szwarzbard.

⁹ Tamże, s. 86. O tworzącej się inteligencji żydowskiej pisze H. Datner, *Inteligencja żydowska: czynnik postępu czy rozkładu. Z dyskusji nad inteligencją żydowską w Królestwie Polskim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 199, nr 4, passim.

¹⁰ *Księga...*, s. 157.

till end of 19th Century, Jewish life was organized around the cheder and shul

'enlightment'

musical society

sports club

library

Drugim stowarzyszeniem żydowskim działającym przed I wojną światową było Jagdil Tora, którego statut władze carskie zatwierdziły 16 lipca 1912 r. Celem stowarzyszenia było prowadzenie jesziwy (religijnej szkoły średniej) dla młodzieży „z miasta i okolicy w Torze i religii”.

Statut składał się z 37 paragrafów. W pierwszym zapisano m.in.: „Żydowska Jagdil Tora w Zgierzu w guberni piotrkowskiej ma za zadanie umożliwić dzieciom biednych Żydów studiowanie za darmo. Miejscem działalności tej instytucji będzie miasto Zgierz.

&2. Aby zrealizować to zadanie, organizacja będzie otwierać i utrzymywać za oficjalnym zezwoleniem rządu szkoły takie jak chedery, które nie będą żądać czesnego, podobnie jak jesziwy, Bet-Ha-Midrasze i inne instytucje edukacyjne, biblioteki i internaty dla studentów i nauczycieli. Podobnie organizacja będzie płacić za studentów uczących się we własnych domach”¹¹.

Członkowie stowarzyszenia – mężczyźni i kobiety – płacili na ten cel składki członkowskie w wysokości trzech rubli rocznie.

Założycielami stowarzyszenia byli: Szlomo Sirkes, Mordechaj Zudkowicz, Gedalie Zwykielski, Izrael Rosowicz, Natan Elberg, Eliezer Sirkes, Jakub Wechsler i Izaak Nekritz¹².

Tabela 3. Demografia ludności żydowskiej w Zgierzu

Lp.	Rok	Ludność ogółem	Żydzi	%
1.	1808	506	27	5,3
2.	1827	4527	356	7,9
3.	1857	833	1637	19,6
4.	1859	12046	2601	21,6
5.	1860	12426	3141	25,3
6.	1866	11341	2633	23,7
7.	1888	15216	3666	24,1
8.	1897	19103	3543	18,6
9.	1912	21531	4657	21,6
10.	— 1913	21695	× 4711	× 21,7

Źródło: Zgierz. *Dzieje miasta do 1988 roku*, red. R. Rosin, Łódź–Zgierz 1995, s. 130, 137; *Księga...*, s. 71.

Lata 1860–1914 to czas rozkwitu gminy żydowskiej, Żydzi osiągają wówczas apogeum rozwoju demograficznego (w 1860 stanowili 25,3%), a także ekonomicznego.

¹¹ Tamże, s. 115.

¹² Tamże, s. 117; F. Guesnet, *Spoleczność Żydów łódzkich w XIX wieku i jej kontakty z innymi środowiskami kulturowymi – oddziaływanie społecznego rozwarstwienia*, [w:] *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości*, Toruń 1998, s. 158.

new ways of
schooling

Population

Dzieje zgierskiej gminy żydowskiej podzielić można na trzy okresy. Pierwszy, ograniczony latami 1808–1861, to czas stopniowego zdobywania samodzielności. W latach tych opracowano przepisy ważne dla funkcjonowania gminy wyznaniowej.

Pierwsza połowa XIX wieku to czas instytucjonalnego krzepnięcia zgierskiej gminy wyznaniowej. Pierwszym rabinem został w 1824 r. Szloma Hersz Kohn, pełniący wcześniej tę funkcję w Grabowie k. Kalisza. Po nim rabinem został Cwi Kohn, były rabin w Sochaczewie i Pułtusku. Od 1898 r. rabinem był Szlomo Juda Lejb Kohn, syn pierwszego rabina.

Pod koniec XIX w. Żydzi angażowali się coraz aktywniej w życie społeczne miasta.

Na lata 90. XIX w. przypada stabilizacja społeczności żydowskiej, jej liczba stale wzrasta, stanowili oni wówczas trzecią narodowość w Zgierzu.

2. Organizacja i działalność szkolnictwa publicznego

public schooling

31 stycznia 1885 r. odbyło się pierwsze zebranie organizacyjne w sprawie powołania publicznej szkoły żydowskiej. Komitet szkolny, w którego skład wchodził: Szloma Kon, Markus Gliksman, Isucher Szware, Markus Margulies i Aram Goldszadt, postanowił otworzyć szkołę 18 lutego tegoż roku. Placówka miała być utrzymywana ze składki szkolnej w wysokości 710 rubli na rok, uzyskiwanej od członków gminy wyznaniowej. Budżet szkoły wynosił 700 rubli. Faktycznie jednak zebrano 467,15 rb. Na koszty funkcjonowania szkoły składały się wydatki: pensja nauczyciela 350 rb., wynagrodzenie stróża 30 rb., najem lokalu na szkołę 20 rb., książki 10 rb., nagrody dla uczniów 10 rb., kreda i atrament 15 rb., opał 75 rb., do dyspozycji Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej (dalej: ŁDS) 20 rb., wyposażenie klasy szkolnej (20 ławek szkolnych, katedra, krzesło, tablica) 90 rb.¹³

Prośbę do władz carskich o powołanie szkoły podpisały 104 osoby, m.in.: J. Jakubowicz, B. Dawidowicz, Salomon Jakubowicz, Ludwik Cukier, M. Żurkowski, B. Lasman, Moszek Kroll, Mandel Moszkowicz, Jankiel Lis, Zysman Lis, Hersz Grinfeld (cyrylicą), Isucher Szware, J. Danziger¹⁴.

Przeciwko szkole wystąpiło 107 osób, przy czym podpisy złożyła po hebrajsku 1 osoba, po rosyjsku 18 osób, pozostali podpisali się literami łacińskimi. Wśród przeciwników szkoły byli: A. Lipszyc, J.A. Kuczyński, Szmul Janowski, K. Czernikowski, J. Szapsowicz, Tyzel Warszawski, N. Srebrnik, Chaim Nadel, A. Jerozolimski, M. Skosowski, D. Łęczycki, B. Skosowski, J. Lewkowicz, J. Szewach, K. Szejnfeld, Jakow Bielobard (cyrylicą), Lejb Parizer, L. Pozner,

controversy

¹³ Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej:APŁ], Łódzka Dyrekcja Szkolna [dalej:ŁDS], sygn. 1743, k. 4.

¹⁴ Tamże, sygn. 1745, k. 48.

Natan Heinsdorf, Aron Rosenblum¹⁵. Władze carskie protest zbagatelizowały, nie odpowiadając na pismo.

Nie wszyscy więc Żydzi życzyli sobie otwarcia szkoły publicznej. Część czyniła to z pobudek religijnych, inni nie chcieli stwarzać możliwości oderwania społeczeństwa żydowskiego spod wyłącznej do tej pory opieki dozoru bożniczego nad wychowaniem młodzieży.

Byt szkoły oparto na funkcjonującej wówczas składce szkolnej, jako podatku dodatkowym. Nakładano ją na gospodarstwa domowe, gdy dochód tygodniowy przekraczał kwotę 7 rubli. Składkę opłacano w 6 lub 8 kategoriach płatniczych w wysokości od 0,5 do 20, a nawet 50 rb.

Na każdy rok rozkład składki ustalał dozór bożniczy, a zatwierdzał burmistrz miasta. Na 1888 r. 249 płatników uiściło 1005 rb. zapłacili wówczas m.in.: kupiec Salomon Bernstein 50 rb., handlarze Izydor Asterblum i Dawid Bentkowski po 6 rb., fabrykant Jakub Grau 10 rb., właściciel domu Abram Wałkowicz 15 rb., kupiec Moszek Głowiński 10 rb., fabrykant Moszek Eiger 15 rb., fabrykant Aleksander Kornbaum 50 rb., fabrykant Izaak Poznański 50 rb., kupiec Josek Śpiewak 10 rb., felczer Juda Jakubowicz 2 rb., woźnica Jakub Aron Feldon 0,50 rb., szklarz Mordka Moszkowicz 0,50 rb., rzeźnik Ber Grand 0,50 rb., fotograf Dawid Gutsztadt 1,50 rb., zegarmistrz Szlama Henrychowicz 1,50 rb., szewc Szmul Weiler 2 rb., krawiec Dawid Weiss 3 rb.¹⁶

Liczba osób płacących składkę szkolną na 1900 i 1901 rok utrzymała się nadal na poziomie 249, a suma składek wynosiła 1005 rb. Wśród płatników byli wówczas: Abram Wołkowicz 25 rb., Beniamin Dawidowicz 10 rb., Aleksander Kornabum 50 rb., Leopold Kuczyński 15 rb., Joel Lidow 16,50 rb., Izaak Orb.ach 75 rb., Salomon Sirkis 25,50 rb., Moszek Eiger 20 rb.¹⁷ Nadal istniała grupa płatników o niskich składkach; po 1 rublu zapłacili: Mendel Szeps, Berl Cegler, Lejzor Rubinstein¹⁸. Wykaz płatników przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Płatnicy składki szkolnej (w rublach)

Lp.	Rok	Liczba osób	Kwota
1.	1885	299	710
2.	1886	399	1175,-
3.	1888	249	1009,-
4.	1891	399	1018,60
5.	1892	399	1135,75
6.	1901	249	1005,-
7.	1902	250	1007,50
8.	1903	259	1007,50
9.	1904	263	1007,50

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże, sygn. 1745, k. 10.

¹⁷ Tamże, sygn. 1742, k. 11.

¹⁸ Tamże.

Lp.	Rok	Liczba osób	Kwota
10.	1908	340	1476,-
11.	1909	355	1546,71
12.	1910	344	1607,85
13.	1911	312	1413,-
14.	1912	327	1420,-
15.	1913	203	1474,-

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: APL], Łódzka Dyrekcja Szkolna [dalej: LDS], sygn. 1745, k. 10 i n.

Nie dysponowano własnym budynkiem szkolnym, lekcje odbywały się w lokalach wynajętych. Nauczanie rozpoczęto w domu Ozjasza Kona przy ul. Łódzkiej 250, gdzie na potrzeby lekcyjne wynajęto na 5 lat salę o: „długości 11 arszynów, szerokości $8 \frac{3}{8}$ arszyna, wysokości $3 \frac{7}{8}$ arszyna, mieszczącej 10 ławek szkolnych po $2 \frac{7}{8}$ arszyna długości oraz 2 po $\frac{3}{5}$ arszyna”¹⁹.

Plan lekcji w szkole był standardowy, przedstawia go tabela 5.

Tabela 5. Tygodniowy plan lekcji w 1885 r.

Lp.	Przedmiot	Liczba godzin
1.	Religia	2
2.	Język rosyjski	6
3.	Język niemiecki	2
4.	Język polski	2
5.	Arytmetyka	6
6.	Kaligrafia i rysunek	2
Razem		20

school subjects
languages, math,
writing, drawing,
religion - most
hours devoted to
Russian and math

Źródło: APL, LDS, sygn. 68, k. 132.

W 1896 r. szkołę przeniesiono do domu Isachara Szwarca przy ul. Strykowskiej 71, po 3 latach zaś zmieniono lokal na dom ~~Beniamina~~ Dawidowicza przy ul. Długiej 7, gdzie czynsz najmu wynosił 325 rubli na rok²⁰.

1896-1899 school
was held in Isucher
Szwarc's house

Od roku 1909 do wybuchu I wojny światowej szkoła mieściła się w domu Mojżesza Żurkowskiego przy ul. Błotnej 194; czynsz roczny wynajmu wyniósł 450 rubli²¹.

This is where
Marek and Oles
went to school

Ze strony dozoru bóżniczego opiekunem szkoły był Abram Weiss, mający cztery klasy rządowego Gimnazjum Męskiego w Piotrkowie Trybunalskim. Pierwszym nauczycielem i kierownikiem szkoły był Izidor Jakubowicz, nie posiadał on jednakże ukończonej żadnej szkoły średniej, a jedynie wykształcenie domowe i patent nauczyciela prywatnego, uzyskany wcześniej. Wymagania

¹⁹ Tamże, sygn. 1741, k. 71; była to sala o powierzchni 44,5 m², a ławki szkolne miały odpowiednio po: 2,0447 m i 1,840 m.

²⁰ Tamże, sygn. 1742, k. 11.

²¹ Tamże, sygn. 1742, k. 446.

nadzoru pedagogicznego zmieniły się i żądano przynajmniej czterech klas gimnazjum od kierowników szkół.

Naczelnik Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej Adrian Abramow nie ustąpił na prośbę Abrama Weissa z 2 grudnia 1890 r. o pozostawienie Izydora Jakubowicza i 12 grudnia tego roku podpisał decyzję o przeniesieniu go do Łodzi. Od 1 lipca 1890 r. zatrudniono w charakterze nauczyciela Szymsze Sznappera, absolwenta Seminarium Nauczycielskiego w Łęczycy, który utrzymał się w szkole 2 lata, do 28 lipca 1892 r. Obowiązki po nim objął Abram Wachtel, nauczyciel z Sulejowa, również absolwent Seminarium Nauczycielskiego w Łęczycy. R. Wachtel przepracował w Zgierzu 17 lat, a 5 września 1909 r. przeniesiony został do Łodzi do szkoły żydowskiej nr 4. Na jego miejsce 27 września 1909 r. zatrudniono Dawida Karelckiego, absolwenta Żydowskiego Instytutu Nauczycieli z Wilna. 16 października 1912 r. zwrócił się on do ŁDS z prośbą o zgodę na nauczanie języka polskiego w wymiarze jednej godziny tygodniowo. Chęć kształcenia uczniów w tym zakresie uzasadniał tak: „w miejscowych warunkach znajomość języka polskiego jest dla nich konieczna”²².

D. Karellicki, podobnie jak A. Wachtel, domagał się nieustannie podnoszenia rocznej pensji nauczycielskiej. Jego wynagrodzenie 27 września 1909 r. ustalono na 500 rb. rocznie. Była to kwota niższa niż wynagrodzenie nauczycieli w Pabianicach i Łodzi. 28 września 1912 r. nauczyciel prosił prezydenta miasta Zgierza o podwyżkę do 800 rubli i o jednorazową zapomogę w wysokości 150 rb. Władze miejskie były temu niechętne. Także środowisko miejscowych Żydów nie popierało nauczyciela. Był bowiem tzw. litwakiem, których podejrzewano, że są wysłannikami władz carskich²³. W odwecie ŁDS, zamiast podwyżki pensji, zarzuciła mu, że wyniki nauczania języka rosyjskiego w jego szkole stoją na niskim poziomie i iż uczy on dodatkowo w chederach. Mimo obrony ze strony dozoru bóżniczego przeniesiony został do szkoły żydowskiej w Sulejowie²⁴.

30 maja 1912 r. dozór bóżniczy w składzie: M. Naftali, L. Sirkis i Chaim Posnersohn, wystąpił do ŁDS o otwarcie szkoły żeńskiej od 1 stycznia 1913 r. W dniu 1 czerwca 1913 jej kierownikiem została Elka Tennenbaum z Sulejowa, szkołę uruchomiono 1 września tegoż roku.

Kierownikiem szkoły męskiej, którą przekształcono w dwuklasową, został Hersz Sztrachman z Wilna, a drugim nauczycielem był Hersz Wolf z Brzezin²⁵.

Do szkół publicznych uczęszczał jedynie niewielki odsetek dzieci w wieku szkolnym. Większość otrzymywała wykształcenie w zakresie szkoły elementarnej w innych szkołach, u prywatnych nauczycieli, a zwłaszcza w chederach. Odgrywały one nadal wiodącą rolę w życiu dzieci żydowskich w Zgierzu.

²² Tamże, sygn. 1742, k. 612.

²³ A. Cała, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1867–1897)*, Warszawa 1989, s. 155.

²⁴ *Księga...*, s. 83.

²⁵ APŁ, ŁDS, sygn. 1742, k. 635.

Ujemnie na pracy szkoły żydowskiej w Zgierzu odbijał się znaczny ruch służbowy nauczycieli. Przenoszono ich tendencyjnie do innych szkół pod różnymi pretekstami i zarzutami²⁶.

Tabela 6. Nauczyciele zgierscy w latach 1885–1914

Lp.	Nazwisko i imię	Lata pracy	Wykształcenie
1.	Jakubowski Izidor	1885–1891	Autodidacta, patent nauczyciela prywatnego
2.	Lieberman Mendel	1888–1889	IV kl. Gimnazjum, patent nauczycielski
3.	Weiss Abram	1889–1890	IV kl. Gimnazjum Męskiego w Piotrkowie Trybunalskim, patent nauczycielski
4.	Sznapper Szymasz	1890–1892	Seminarium Nauczycielskie w Łęczycy
5.	Wachtel Abram	1892–1909	Seminarium Nauczycielskie w Łęczycy
6.	Karelicki Dawid	1909–1912	Żydowski Instytut Kształcenia Nauczycieli w Wilnie
7.	Sztrachman Hersz	1912–1913	Żydowski Instytut Kształcenia Nauczycieli w Wilnie
8.	Wolf Hersz	1913–	cztery klasy gimnazjum męskiego; patent nauczycielski
9.	Tenenbaum Elka	1913–	cztery klasy gimnazjum żeńskiego; patent nauczycielski

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 1745, k. 71 i n.

Szkoły żydowskie z reguły były jednoklasowe o trzyletnim okresie nauczania, realizujące najniższy program przewidziany dla szkolnictwa elementarnego. Wynagrodzenie nauczycieli wahało się od 300 rubli w 1885 r. do 800 rubli w 1912. Najgorzej dla egzystencji nauczycieli było w latach rewolucji 1905–1907. Lata te stanowiły przełom w świadomości narodowej Żydów. Ludność żydowska występowała jako jeden z narodów żądających równouprawnienia zarówno w sferze obywatelskiej, jak i narodowej. Żądano m.in. prawa do własnego języka w szkole, sądzie i w życiu publicznym²⁷.

26 maja 1906 r. Abram Wachtel prosił o podwyżkę pensji do 600 rubli na rok, wskazując iż od 1891 r. nie dostał podwyżki, miał rodzinę składającą się z 6 osób. Podkreślała wówczas, że dotychczasowy zarobek „daleko nie wystarcza przy obecnej drożyznie”²⁸. 11 lipca 1907 r. wystąpił z ponowną prośbą o wypłacenie zaległej pensji za maj, czerwiec i lipiec tego roku, a 25 września

²⁶ M. Bandurka, *Oświata i kultura*, [w:] *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 roku*, red. R. Rosin, Łódź–Zgierz 1995, s. 223 i n. Wszyscy nauczyciele Żydzi tekst ślubowania mieli uzupełniony o fragment: „nie należę do żydowskiego towarzystwa syjonistycznego” (APL, ŁDS, sygn. 104, k. 9). Władze carskie na początku XX wieku zwalczały ruch syjonistyczny (*Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 1, pod red. I. Schipperera, A. Haftki, A. Tartakowera, Warszawa [1932], s. 528).

²⁷ B. Szordykowska, *Kwestia żydowska w Rosji w latach 1905–1907*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1984, nr 1–2, s. 6–7.

²⁸ APL, ŁDS, sygn. 1742, k. 344.

1907 r. zwrócił się o zapomogę w wysokości 50 rb., uzasadniając, iż rodzina nie ma środków do życia²⁹. W rezultacie w 1908 r. podniesiono pensję A. Wachtelowi do 450 rubli rocznie, a w 1909 do 500 rubli³⁰.

Mimo trudnych warunków lokalowych szkoła pracowała dobrze. Lekcje odbywały się w godzinach 8.30–14.00 na lekcjach uczono i mówiono po rosyjsku.

Tabela 7. Uczniowie

Lp.	Rok	Liczba uczniów
1.	1885	40
2.	1886	38
3.	1891	64
4.	1893	56
5.	1910	57
6.	1912	34

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 1743, k. 173.

Książka rosyjska w bibliotece szkolnej miała wiązać uczniów w posłuszeństwie do panującego cara i jego rządu oraz być sprzymierzeńcem w poczynaniach rusefikacyjnych. Dlatego na odpowiedni dobór lektur władze szkolne zwracały szczególną uwagę. Co roku biblioteki szkolne zaopatrywano w nowe książki, których celem było budzenie przyjaznych uczuć do cara i Rosji. Ustalono również nagrody książkowe dla najlepszych uczniów. Ze środków finansowych danej szkoły przekazywanych do dyspozycji ŁDS zaopatrywano je w czasopisma, takie jak: „Narodnaja Szkoła”, „Ruskij Naczalnyj Uczitiel”, „Woskriesienije”, „Ruskije Cztenije”, „Piedagogiczeskij Listok”.

Ze względu na naukę języka rosyjskiego chętnie zatrudniano nauczycieli z Rosji, kosztem miejscowych. Fala imigracji z Rosji w połowie lat 60. XIX w. osiadła głównie w Warszawie i Łodzi.

W przypadku szkoły w Zgierzu preferowani byli absolwenci Wileńskiego Instytutu Nauczycieli dla Żydów. Warszawska placówka kształcenia rabinów dawała wychowanków w duchu polonizacji³¹. Władze carskie lekcje języka polskiego w każdej szkole chciały wykorzystać jako jedno z narzędzi rusefikacyjnych. Nauczanie tego języka sprowadzało się więc do tłumaczenia polskiego tekstu na język rosyjski³².

Wizytacja szkoły przez carskiego inspektora ŁDS 1 maja 1889 r., kiedy nauczycielem był Szymasz Sznapper, wykazała, iż uczniowie w klasie wstępnej

²⁹ Tamże, sygn. 1742, k. 344.

³⁰ Tamże, sygn. 1742, k. 355.

³¹ Z. Borzymińska, *Wpływ szkoły rabinów na przemiany kulturowe Żydów warszawskich w drugiej połowie XIX wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 2, Kraków 2000, s. 26.

³² E. Staszyński, *Problem języka polskiego w szkołach rządowych w Królestwie Polskim*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1965, t. VII, s. 145–146.

i pierwszej z językiem rosyjskim „czytali i pisali pod dyktando i objaśniali dobrze”³³. Stwierdził ponadto, że nauczyciel dobrze wypełnia swoje obowiązki, natomiast bardzo mało jest w bibliotece podręczników szkolnych³⁴.

W bibliotece zgromadzono następujące pozycje: N.A. Korf *Rukowodstwo w obuczeniu gramatiki po zwukowomu mietodu*, K. Uszyński *Rodnoje słowo*, J. Paulson *Kniga dla pierwonaczalnogo cztienija*, N. Arżennikow *Sbornik arifmietycznej zadaczy*, N. Roźdiestwienskogo *Russkaja istorija*, E. Wodowozow *Dietskije piesni*, K.A. Szmidt *Rukowodstwo po gimnastikie*, F.W. Theel *Kniga do cztienija po niemiecki*, Mandelstamm, *Biblia*, B. Segal *Początkowa nauka o zakonie mojżeszowym*, tegoż *Żydowski katechizm*.

Podczas wizytacji inspektora ŁDS 21 maja 1893 r. stwierdzono, iż w bibliotece szkolnej znajdują się 34 książki, w tym 30 w języku rosyjskim. Na zapisanych 56 uczniów, w tym 26 chłopców i 30 dziewcząt, obecnych było 19 chłopców i 22 dziewczynki, a więc około 72%³⁵.

Wyniki nauczania były dobre. W klasie I inspektor ocenił, iż w języku rosyjskim uczniowie czytają i opowiadają jedynie dostatecznie. W klasach II i III znajomość języka rosyjskiego ocenił na dobrą. Podobne oceny wystawił z arytmetyki, z języka niemieckiego wiadomości ocenił na dostateczne, z geografii na dobre, z historii Rosji na dobre, ze śpiewu, rysunków i gimnastyki na dostateczne³⁶.

Naczelnik ŁDS Wołodimir Bielajew 3 września 1912 r. skierował memoriał do kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego Grigorija Lewickiego, w którym zawarł opinię na temat rozwoju szkół żydowskich, stwierdził w nim: „Sieć normalnych szkół żydowskich stoi w martwym punkcie z powodu nadzwyczajnego rozwoju chederów, ogólnie niepotrzebnych, szczególnie szkodliwych w interesie prawidłowego rozwoju dziewcząt”³⁷.

O szkole Żydzi zgierzanie wspominali: „Wachtel prowadził szkołę rozsądnie, wypuszczając z niej kolejne generacje uczniów, także z klas biedniejszych. Uczniowie, kończąc szkołę, znali dość dobrze język rosyjski i nieco niemieckiego”³⁸.

W Zgierzu, podobnie jak i w innych miastach Królestwa Polskiego, Żydzi do rewolucji 1905 r. korzystali z publicznych szkół elementarnych w minimalnym stopniu. Wynikało to głównie z niechęci ortodoksów do szkół publicznych. Hamulcem było również przeświadczenie, że chłopcom żydowskim inna nauka poza tą, jaką dawały szkoły religijne, nie była potrzebna. Stanowisko zaś Żydów do nauczania w języku rosyjskim – bez względu na opcję religijną czy polityczną – było zdecydowanie niechętnie.

³³ APL, ŁDS, sygn. 2770, k. 94.

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże, sygn. 2781, k. 24.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże, sygn. 2720, k. 73.

³⁸ *Księga...*, s. 90.

Szkoła żydowska była jednakże zawsze ważnym czynnikiem kultury narodowej oraz odgrywała istotną rolę w walce o autonomię.

3. Chedery

The cheders

Warszawski generał gubernator Josif Hurko 15 czerwca 1888 r. wydał przepisy o otwieraniu i utrzymaniu żydowskich szkół wyznaniowych (chederów i innych). Wprowadzały one obowiązek nauczania w chederach języka rosyjskiego przez upoważnionych do tego nauczycieli. Przepisy te wchodziły w życie od nowego roku szkolnego i od początku je egzekwowano. Było to trudne, gdyż melamedzi nie zamierzali, ale też nie byli w stanie, dostosować się do nich. Władze carskie tym razem surowo realizowały swoje zarządzenie. Melamedzi, którzy nie wprowadzili nauki języka rosyjskiego w swoich chederach, otrzymali decyzję o ich zamknięciu.

Akcja kontroli chederów w Zgierzu rozpoczęła się 31 sierpnia 1889 r., zamknięto wtedy cheder Chaima Mendla Herza, w którym sztucznie stwierdzono brak nauki języka rosyjskiego. Faktycznie był językiem nauczonym przez Mendla Liebermana – nauczyciela publicznej szkoły żydowskiej. Ten jednakże nie miał na to zgody ŁDS, został więc zwolniony z pracy, a cheder uznano za niespełniający wymogów. 12 września 1889 r. prezydent miasta zezwolił na prowadzenie chederu, po tym, jak właściciel zatrudnił nauczyciela Władysława Kowalskiego ze szkoły polskiej (posiadającego zgodę nadzoru pedagogicznego). Za naukę języka rosyjskiego płacono 1,60 rubla za godzinę. Władze wymagały dwóch godzin tygodniowo tego przedmiotu.

24 stycznia 1892 r., w okresie kryzysu ekonomicznego w okręgu łódzkim, gdy gwałtownie obniżył się poziom życia ludności³⁹, pięciu melamedów: Szabsie Hauspiegiel, L. Blank, J. Lisek, Icek Eckstein oraz M. Bursztyn, skierowało prośbę do naczelnika ŁDS o zwolnienie ich z obowiązku nauczania języka rosyjskiego. Argumenty były następujące: „Opłaty na naukę języka rosyjskiego są wysokie, a od rodziców mamy niskie składki, sami nie mamy na suchy kawałek chleba”⁴⁰. Pismo pozostało bez odpowiedzi. Ich pozycja ekonomiczna i społeczna była faktycznie niska. Żyli w biedzie i nie cieszyli się poważaniem⁴¹.

Władze carskie zezwoliły nauczycielom szkół publicznych: polskich, niemieckich i żydowskich, na nauczanie języka rosyjskiego w chederach, a w nielicznych przypadkach zgodzono się nawet na posyłanie dzieci z chederów do szkoły żydowskiej na ten przedmiot. Języka rosyjskiego uczyli więc: Izydor Ja-

³⁹ K. Badziak, *Podłoże gospodarczo-społeczne „buntu łódzkiego”*, [w:] *„Bunt łódzki” 1892 roku. Szkice z dziejów wielkiego konfliktu społecznego*, pod red. P. Samusia, Łódź 1993, s. 37 i n.

⁴⁰ APL, ŁDS, sygn. 2743, b. pag.

⁴¹ H. Datner, *Ta i tamta strona. Żydowska inteligencja Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa 2007, s. 201.

kubowicz, Abram Wachtel, Icek Lewkowicz i Władysław Kowalski. Były problemy z zapłatą za prowadzone lekcje, nie płacił regularnie Dawid Weinkranz, mający 28 uczniów. Nauczyciel Lewkowicz złożył na niego 29 maja 1893 r. skargę do naczelnika ŁDS, iż jest mu winien 24 ruble⁴². Za brak wynagrodzenia 18 maja 1892 r. nauczyciel Icek Lewkowicz porzucił lekcje języka rosyjskiego w chederze Berka Ciglera, ten zaś poprosił ŁDS o przyjęcie na ten przedmiot jego uczniów do szkoły publicznej.

Warunki lokalowe i sanitarne chederów były trudne, często nie odpowiadały wymogom higieny. 16 czerwca 1895 r. komisja miejska z polecenia prezydenta miasta Łyszkiewicza, na której czele stał sekretarz miasta Kłysiński, starszy strażnik Worobjow i lekarz Neugebauer zamknęła 7 chederów z racji nieprzestrzegania przepisów higienicznych u: Berka Ciglera, Dawida Weinkranza, Pinkusa Muszkata, Izraela Wellnera, Lejzora Goldberga, Icka Ecksteina i Mosze Bursztyna. Wszystkie mieściły się w kuchniach lub ciemnych małych pomieszczeniach. U Pinkusa Muszkata znajdowało się pomieszczenie o powierzchni 9 sążni kwadratowych, tj. 19,17 m², dla 35 uczniów⁴³.

Carski nadzór pedagogiczny interesował się jedynie wynikami nauki w języku rosyjskim. Wizytacja przeprowadzona 21 maja 1893 r. wykazała niską frekwencję oraz oceny ledwie dostateczne. Być może frekwencja była w tym dniu specjalnie niska z uwagi na niską znajomość języka rosyjskiego przez część dzieci. Świadczy o tym fakt, iż w dobrze prowadzonym chederze Beniamina Kacnelsona obecni byli wszyscy zapisani uczniowie. W innych chederach frekwencja była następująca: u M. Bursztyna obecnych 7 na 17 zapisanych, u J. Lisaka 9 z 15, u Jakuba Golda 9 na 20, u B. Ciglera 19 na 21, u L. Blanka 10 na 17, u Lejzora Goldberga 7 na 13, u Sz. Hauspiegiela 8 na 10, u I. Wellnera 9 na 36⁴⁴.

Jakub Kahan, poeta i pisarz (ur. 1891 w Słucku – zm. 1960 w Tel Avivie), w 1887 r. rozpoczął naukę w chederze Kasriela, po latach wspominał: „Przez trzy lata nad moim życiem wisiał cień starego chederu. Był on udreką mojej duszy i mojego serca. Był niczym więzienie, do którego zmuszony byłem przychodzić każdego ranka i spędzać w nim większą część dnia”⁴⁵. Cheder mieścił się na strychu w mieszkaniu mełameda: „miał dwa okna, a obok była mała ciemna sypialnia. Zgodnie z tradycją studenci pozostawali w chederze od 9 rano do 7 lub 8 wieczorem, z półtoragodzinną przerwą na obiad.

⁴² APL, ŁDS, sygn. 2743, b. pag.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże. W chederze Kacnelsona uczył się syn właściciela, Icchak Kacnelson (1886–1944), późniejszy poeta i dramaturg w języku hebrajskim i jidysz. W Łodzi w 1910 r. założył on własną świecką szkołę hebrajską. Był autorem podręczników do nauki języka hebrajskiego i literatury dla dzieci i dorosłych. W Łodzi wydał przez I wojnę światową dwa tomy wierszy pod tytułem *Dimdumim (Zmierzch)*. Był autorem poematu *Pieśń o zamordowanym żydowskim narodzie* (wydanie polskie 1982). Zob. G. Wigoder, *Słownik biograficzny Żydów*, Warszawa 1998, s. 256 i n.

⁴⁵ APL, ŁDS, sygn. 2743, b. pag.

Studiowaliśmy Chumasz z komentarzami Rasziego. Historie biblijne pochłaniały mnie i uczyłem się pilnie [...]. Sytuacja całkowicie się zmieniła, kiedy zaczęliśmy studiować Talmud. [...] Od Miszny, z jej dziwną logiką, przeszliśmy do Gemary. Nic nie zostało w moim umyśle. Nic nie rozumiałem i nie starałem się zrozumieć⁴⁶.

Także praca mełameda, liczącego ponad siedemdziesiąt lat Kasriela, nie miała nic wspólnego z zasadami pedagogiki: „Jarmulka tkwiła na jego głowie, a przed nim, obok Talmudu, leżał symbol jego władzy – potrójnie złożony sznur [tj. kanczyk do bicia dzieci – K.R.]. [...] Potrafił złapać za ucho lub uderzyć w policzek, raz i drugi, albo kazał dziecku wstać i przygotować się na lanie⁴⁷”.

Fot. 1. Efraim Szloma Gliksman właściciel chederu w latach 1898–1914

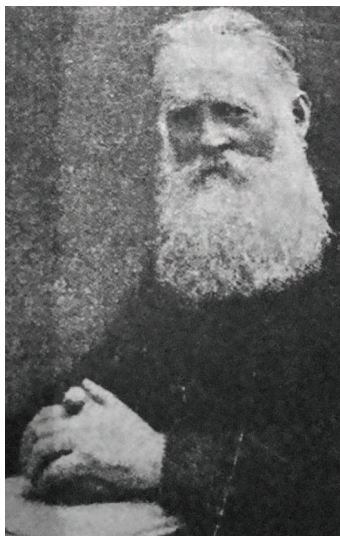
Po trzech latach rodzice przenieśli Jakuba Kahana do chederu Jakuba Beniamina Kacnelsona. Sprowadzili go do Zgierza maskile: Towia Lipszyc (1849–1916), Isucher Szwarz (1859–1939), Moszek Eiger (1859–1935) oraz Szlomo Sirkus (1860–1952) w 1884 r. celem założenia nowoczesnego chederu, pracującego w duchu Haskali oraz idei narodowej emancypacji (tj. syjonizmu). J.B. Kacnelson urodził się w miejscowości Kopyle k. Bobrujska. Jesziwę ukończył w Wołoszynie. W Warszawie pracował w redakcji czasopisma hebrajskiego „Hacfira”. Z Warszawy przybył do Zgierza, gdzie założył nowoczesny cheder tzw. Metukan. Oczekiwano, iż ten model chederu otworzy nową erę edukacji żydowskiej na ziemiach polskich. Od pozostałych różnił się zwiększoną liczbą godzin języka hebrajskiego z gramatyką.

helped bring
cheder teachers to
Zgierz

⁴⁶ *Księga...*, s. 132.

⁴⁷ Tamże, s. 133.

W chederze do południa uczono Biblii i przedmiotów żydowskich w języku hebrajskim, a po południu przedmiotów świeckich, tj. matematyki i języka rosyjskiego. Uczyli się w nim: Jakub Kahan, Izaak Kacnelson, syna mełameda, późniejszy poeta, Szmul Szwarz, Leon Lipszyc, Abraham Eiger, Weiss, Szlumiel, Fabian Grynberg

Fot. 2. Jakub Beniamin Kacnelson – właściciel chederu tzw. Metukan w latach 1884–1896

W 1896 r. J.B. Kacnelson przeniósł się do Łodzi, gdzie kontynuował prowadzenie nowoczesnych metod oświatowych. Jakub Kahan tak wspomina pobyt w chederze Kacnelsona: „Nowy duch panował w nowym chederze, swobodniejszy, wypełniony nowym światłem, i wchłaniałem to światło wszystkimi moimi młodymi zmysłami i całym pragnieniem wiedzy i życia, jakie posiadałem”⁴⁸. O jego pracy pedagogicznej dał dobre świadectwo: „Właśnie w tym czasie, poprzez studia gramatyczne zacząłem właściwie rozumieć język hebrajski z całą pięknnością jego rozmaitych form”⁴⁹.

Pozostałych przedmiotów uczył natomiast Abram Wachtel w publicznej szkole żydowskiej; jak pisze J. Kahan: „Wydaje się dziwne, że z miejscowych języków nauczyliśmy się raczej rosyjskiego i niemieckiego niż polskiego. Rządu rosyjskiego to z pewnością nie obchodziło, a w kołach biznesu nie krytykowano znajomości języka polskiego. Jest to jeszcze jeden dowód na to, jak dalece w tych latach przeważali tam Żydzi i Niemcy”⁵⁰.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże, s. 137.

⁵⁰ Tamże. Sabina Lewin o chederach pisała: „Udzielana w nich wiedza rozwijała i gimnastykowała umysł, ale nie była związana z życiem i do życia przygotowująca. Młodzież żydowska żyła w ciasnym kręgu odległych spraw i problemów, konstruowała swoją własną wizję świata niere-

Szmul Szwarz went to cheder. In the mornings they learned about Bible teachings, and Jewish topics in Hebrew. In the afternoon: math and Russian

cheders enlarged minds but did not prepare students for everyday life

Tabela 8. Chedery w latach 1884–1913

Lp.	Właściciel	Liczba uczniów				
		1884	1889	1893	1898	1913
1.	Adler Jakub	–	15	–	–	–
2.	Adler Jankiel	12	10	–	–	–
3.	Bechmeister Izrael	–	–	–	–	5
4.	Blank Lewek	17	18	17	17	16
5.	Braun Mendel	–	–	–	16	6
6.	Bursztyn Moszek	15	17	7	–	–
7.	Cigler Berek	22	7	22	–	–
8.	Eckstein Icek	6	12	–	–	–
9.	Gold Jakub	9	10	20	–	–
10.	Goldberg Lejzor	–	5	13	–	–
11.	Gliksman Efraim Szlama	–	–	–	26	24
12.	Hauspiegel Szapsie	10	9	10	–	–
13.	Hersz Mendel	13	20	–	–	–
14.	Jakubowicz Majer	–	–	–	20	–
15.	Kacnelson Benjamin	10	10	10	–	–
16.	Kalmerski Icek	15	–	–	–	–
17.	Litmanowicz Litman	–	–	–	16	15
18.	Lisek Icek	15	15	15	12	8
19.	Marisziński Rubin	–	–	–	16	–
20.	Moszkowicz Awram	–	–	–	24	–
21.	Muskat Pinkus	–	–	–	35	–
22.	Pomeranc Icek	6	16	–	–	–
23.	Propst Lewek	6	–	–	–	–
24.	Salzberg Mordka	23	11	–	–	–
25.	Scheingold Henocho	10	–	–	–	–
26.	Seide Kalman	–	–	–	–	14
27.	Weinkranc Dawid	–	–	22	–	–
28.	Welner Izrael	–	–	36	38	40

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 2743, b. pag.

Rozporządzeniem z 17 maja 1912 r. generał gubernator warszawski ponownie zastrzył przepisy odnośnie do chederów. Dokładnie sprecyzowano w nim, jakich przedmiotów można uczyć, były to: język żydowski, religia oraz język rosyjski. Przyczyną wydania rozporządzenia było, jak podano, iż: „W niektórych chederach bywały wypadki wprowadzenia nowych języków, języka polskiego natomiast uczono wszędzie, tymczasem dzieci albo wcale nie uczyły się języka

alnego i nierzeczywistego”. Taż, *Pierwsze szkoły elementarne dla dzieci wyznania mojżeszowego w Warszawie w latach 1818–1830*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1965, nr 2, s. 160.

The various cheders in Zgierz

rosyjskiego, albo otrzymywały tylko elementarne wiadomości, przy czym pierwszeństwo oddawano nauczaniu matematyki i języka polskiego, z którym byli bardziej obeznani i nauczyciele, i uczniowie [...]. W związku z tym Zarząd Warszawskiego Okręgu Naukowego uznał za słuszne, żeby chedery nie zbliżały się do szkół początkowych, a miały ten charakter, który im nadały specjalne przepisy, tj. żeby były wyłącznie szkołami religijnymi z nauczaniem języka rosyjskiego, ale bez nauczania innych przedmiotów⁵¹.

Chedery długo odpowiadały potrzebom wielu ortodoksyjnych rodziców ze względu na wychowanie w duchu religijnym. Jak podaje Jerzy Tomaszewski, metody nauczania w chederach do początków XX wieku znacznie odbiegały od zasad pedagogicznych. W pracy nauczyciela jego pomocnikiem był bezwzględnie kanczyk (bat). „Jednak pomimo swych ograniczeń szkoły te kładły solidne podstawy życia zgodnego z Torą”⁵².

Dający wyłącznie elementarne wykształcenie religijne cheder powoli odchodził do historii. Pod koniec XIX w. ze środowisk syjonistycznych wyszła inicjatywa tworzenia nowoczesnych szkół z hebrajskim językiem nauczania oraz z planem przedmiotów świeckich.

Summary

The Jewish education in Zgierz (1885–1914)

The article presents the history of Jewish religious schools and public schools for the Jews in Zgierz. The author depicted the socio-economic and legal development of the Jewish schools. There were also characterized the development of the Jewish community in Zgierz, the history of educational institutions, plans and curricula, teachers and students. The article was based on previously unknown archival material stored in the State Archive in Lodz.

⁵¹ K.W. Caban, B. Szabat, *Żydzi wobec rządowego szkolnictwa elementarnego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w latach 1808–1914 (na przykładzie Kielecczyny)*, [w:] *Kultura Żydów polskich XIX–XX wieku*, Kielce 1992, s. 225 i n.

⁵² J. Tomaszewski, *Oświata wśród Żydów w Polsce*, „Kalendarz Żydowski” 1988/89, s. 146.